

Maria Groenwald<http://orcid.org/0000-0003-3771-7286>

Akademia Ateneum w Gdańsku

m.groenwald@ateneum.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2023.4203.11

Człowiek w splocie wieloczasu i beczasowości.

O temporalnych aspektach rzeczywistości hybrydalnej

STRESZCZENIE

W opracowaniu podjęto zagadnienie temporalności – jednego z wymiarów świata hybrydalnego, ukazując ją jako „konstrukt” efemeryczny, który dynamicznie ewoluuje, poczynając od czasu pierwotnego natury (przyrody), poprzez dominację kultury zegara, aż po czas hybrydalny z właściwą mu jednoczesnością lub zawieszeniem w beczasowości – pochodnymi wzajemnego oddziaływania na siebie i przenikania czasu przed-wirtualnego oraz temporalności przestrzeni wirtualnej. W zaprezentowanej koncepcji czasu hybrydalnego człowieka przedstawiono jako podmiot, który przemieszczając się w przestrzeni przepływów pomiędzy dwoma wymiarami czasu, splata ze sobą: 1) tradycyjne percypowanie temporalności jako model trójdzielny o liniowo uporządkowanych orientacjach: retrospektywnej, prezentystycznej oraz prospektywnej, 2) czas wirtualny z cechującymi go m.in. jednoczesnością i beczasowością. Ponadto dostrzeżono, że podmiot, tworząc w nowej quasi-realności temporalne kolaże, nie musi się mierzyć z dylematami doświadczanymi w sytuacji dychotomii, a więc zatopienia w życiu bez czasu z jednej strony, a z drugiej – presji podporządkowania się jego ujarzmiającej dyktaturze.

SŁOWA KLUCZE: czas społeczny, temporalność rzeczywistości hybrydalnej**ABSTRACT**

Man in the Plexus of Multi-time and Timelessness.
On the Temporal Aspects of Hybrid Reality

The article addresses the issue of temporality – one of the dimensions of the hybrid world, showing it as an ephemeral “construct” which evolves dynamically, starting with the primary time of nature, through the dominance of the clock culture, to the hybrid time with its characteristic simultaneousness or suspension in timelessness – derivatives of reciprocal impact and permeation of the pre-virtual time and the temporality of virtual space. In the presented concept of hybrid time, man is presented as an entity that – in his movement in the space of flows between two dimensions of time – intertwines:

Sugerowane cytowanie: Groenwald, M. (2023). Człowiek w splocie wieloczasu i beczasowości. O temporalnych aspektach rzeczywistości hybrydalnej. © *Perspektywy Kultury*, 3(42), ss. 131–141. DOI: 10.35765/pk.2023.4203.11

Nadesłano: 29.06.2023

Zaakceptowano: 30.08.2023

(1) traditional perception of temporality as a trigeminal model of a linearly ordered orientations: retrospective, presentative, and prospective, (2) virtual time with its characteristic simultaneousness and timelessness. Furthermore, it has been observed that the entity, creating temporal collages in the new quasi-reality, does not have to face dilemmas experienced in the situation of dichotomy, that is immersion in life without time on the one hand, or pressure of subjecting to the dictatorship harnessing him on the other.

KEYWORDS: social time, temporality of hybrid reality

Wprowadzenie

Świat hybrydalny jest opisywany jako przestrzeń dynamicznego współistnienia i wzajemnego przenikania się rzeczywistości realnej z wirtualną, z możliwością zachowania przez każdą z nich właściwych jej cech oraz względnej niezależności (Jaskuła, 2021). Stanowiąc przestrzeń obustronnych przepływów, otwiera przed człowiekiem nieograniczone możliwości działania, rozwoju, przemieszczania się między miejscami i nie-miejscami (Augé, 2010) lub przebywania w obu jednocześnie, albo „zasiedlenia” (chwilowo bądź na stałe) jednego z nich. Możliwość transferowania pomiędzy bytami wiąże się jednak z koniecznością pokonywania wielu przeszkód wynikających z szeregu różniących je swoistości – nie tylko ontycznych, aksjologicznych czy antropologicznych, ale również temporalnych. I właśnie czas – ujęty jako czas społeczny – będzie w tym opracowaniu przedmiotem rozważań.

W przeciwieństwie do czasu fizycznego (wielkości fizycznej, mierzalnej), czas społeczny jest konstrukcją ludzką, kulturową, zbudowaną z tworzywa konkretnych zdarzeń i znaczących dla człowieka zjawisk zachodzących nie tylko w świecie realnym, ale też wirtualnym oraz hybrydalnym. Zawiera zatem, z jednej strony, elementy wpływu świata zewnętrznego, regulowania i kontrolowania przez niego (Tarkowska, 1996), a zarazem z drugiej – budują go znaczenia nadawane przez podmioty indywidualnie chwilom aktualnym, subiektywnie doznawanym i wartościowanym. Wobec rysującej się złożoności i różnorodności czasu w rzeczywistości hybrydalnej dla skonkretyzowania jego charakterystyki niezbędne staje się przyjęcie albo arbitralnie dobranych warunków początkowych (Barbour, 2018), albo określonego porządku narracji. W tej pracy analiza będzie prowadzona zgodnie z „dziejowością”, a więc z uwzględnieniem ewolucji postrzegania czasu dokonującego się wraz z przemianami społecznymi i kulturowymi, zwłaszcza z rozwojem technologii, czyli od prymitywnej dominacji rytmów przyrody, poprzez tyranię czasu zegarowego, aż po bezczasowy czas (Castells, 2011).

Zanim ludzie przenieśli się do świata wirtualnego

Podjmując tematykę czasu w rzeczywistości hybrydalnej, nie bez powodu obieram perspektywę chronologiczną i zgodnie z nią wychodzę w jego analizie od temporalności dominującej w przed-wirtualnej rzeczywistości realnej. Przyjmuję bowiem, za Sylwią Jaskułą (2022), że ludzie ze świata realnego przenoszą do wymiaru wirtualnego rozmaite aspekty codzienności, w tym także jego różne konceptualizacje znajdujące odzwierciedlenie w modelach czasu. Jednym z nich jest, na przykład, socjologiczna koncepcja czasu Avery'ego Sharrona, ukazująca go jako konstrukt złożony z doświadczeń: (a) jednostkowych, subiektywnych; (b) zbiorowych, intersubiektywnie zestrojonych przez jednostki w procesie interakcji społecznych (za: Leszniewski, 2010). Nieco inną, bo uwzględniającą uwarunkowania kulturowe, perspektywę oglądu czasu przyjmuje Marek Szulakiewicz (2011); jego ujęcie – w swoistym „dialogu” z ustaleniami Elżbiety Tarkowskiej (1992) – pozwala na wyróżnienie trzech orientacji temporalnych:

- retrospektywnej – ukierunkowanej na przeszłość i dążenie (mimo upływu czasu) do zachowania określonego wycinka rzeczywistości w stanie niezmiennym; umożliwiają to: transmisja kultury, regularność, powtarzalność i normatywność działań oraz standaryzacja oczekiwanych wyników;
- prezentystycznej, z właściwą jej absolutyzacją teraźniejszości doświadczanej różnie: albo w oderwaniu od przeszłości i przyszłości, albo w powiązaniu z przyszłością antycypowaną jako niejasno zarysowana, bądź też jako naturalna kontynuacja teraźniejszości;
- prospektywnej, oznaczającej dominację przyszłości (przy marginalizowaniu innych obszarów czasu), aczkolwiek rozmaicie rozumianej, np. jako: (a) ciąg dalszy, rozszerzenie teraźniejszości; (b) zespół otwartych możliwości: bliskich lub dalekich, konkretnych bądź abstrakcyjnych, realnych albo nierealnych; (c) bezpieczna lub budząca lęk z racji czyhających w niej zagrożeń; ich przeuczucie może prowadzić osobę do zamknięcia się wyłącznie w obrębie tych orientacji temporalnych, które wydają się jej pozbawione ryzyka i nieszkodliwe, czyli w przeszłości bądź teraźniejszości.

Wyodrębnienie w rzeczywistości realnej wymiarów czasu: przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, pozwala na analizowanie doświadczanych przez podmiot zdarzeń w kilku konfiguracjach temporalnych, takich jak: (a) trójdzielny model liniowy, zgodnie z którym zdarzenia są rozpatrywane w linearnym porządku pozwalającym na ich śledzenie od początku (przeszłości) po planowanie przyszłości (Safranski, 2017); (b) koncepcja wieloczasu (Szadura, 2017), oznaczająca trójwymiarowy splot czasów

równocześnie współwystępujących; na przykład, może go doświadczać student przygotowujący się „dziś” do egzaminu, który odbędzie się za tydzień, z przedmiotu „Historia szkolnictwa w Polsce”; (c) kombinacje orientacji temporalnych, przykładowo: retrospektywno-prezentywistycznej łączącej przeszłość z teraźniejszością, retrospektywno-prospektywnej eksponującej przeszłość i przyszłość, oraz prezentywistyczno-prospektywnej polegającej na dominacji teraźniejszości i przyszłości (Tarkowska, 1992).

Warto zauważyć, że choć upływ czasu jest doświadczany indywidualnie i przez jednych to samo zdarzenie może być odbierane jako przebiegające bardzo wolno, przez innych w okamgnieniu (Wiśniewska-Kin, 2013), aktualnie – zwłaszcza w sektorach najbardziej rozwiniętych społeczeństw – jest on odczuwany jako coraz bardziej przyspieszający, wywierający coraz większą presję na człowieka. Jednym z kryteriów takiej jego oceny jest odnoszenie go do czasu natury – odmierzanego niespiesznym rytmem przyrody dostrzeganym w przemijaniu pór roku, w upływie doczesnego życia człowieka od narodzin do śmierci. Cechujące ów czas cykliczność i powtarzalność umożliwiają relatywnie trafne przewidywanie przyszłości. Ta odmiana czasu towarzyszy człowiekowi, odkąd pojawił się na Ziemi i choć wciąż jest obecna w jego życiu, aktualnie dzieli zakres oddziaływania z czasem zegarowym wprowadzonym równocześnie z rewolucją przemysłową i upowszechnieniem chronometrów, które wraz z postępem techniki coraz precyzyjniej rejestrują aktywność człowieka (Elias, 2017). Dzięki wszechobecności czasomierzy dochodzi do temporalnego unormowania aktywności ludzi i porządku społecznego oraz dominacji kultury zegara (Korzeniecka-Bondar, 2018; Szadura, 2017; Szulakiewicz, 2011; Safranski, 2017). Współcześnie tę kulturę na wyższy poziom planowania czasu oraz efektywności jego wykorzystania podnosi nieustający rozwój nowoczesnych technologii informacyjnych, które przenosząc człowieka do świata wirtualnego – z jednej strony – dostarczają mu narzędzi pozwalających na szybszą realizację zadań i lepsze zarządzanie czasem, ale zarazem z drugiej – przyczyniają się do doświadczenia temporalnego przyspieszenia i jakby skurczenia czasu.

Czas wirtualny

W wirtualnej rzeczywistości czas przyjmuje właściwe jej cechy, jak chociażby nieposiadanie parametrów fizycznych (zgodnie z ich rozumieniem w świecie realnym), co czyni go „konstruktem” bez początku, bez końca, bez żadnej sekwencji (Castells, 2011) i stąd – z perspektywy oglądu rzeczywistego – trudnym do określenia (Jaskuła, 2012). Jego szczególnymi cechami są: jednoczesność oraz bezczasowy czas. Jednoczesność jest

własnością diametralnie różną od linearności czasu przed-wirtualnego. Z perspektywy jednoczesności przeszłość, teraźniejszość czy przyszłość całkowicie tracą nadawany im przez człowieka sens, bowiem z nieodróżnionych przestrzennie miejsc docierają do niego równocześnie informacje o przemieszanej temporalności i tematyce, na przykład na Facebooku starsze i najnowsze sąsiedzkie nowinki oraz ploteczki przeplatają się z umieszczonymi na portalach internetowych wiadomościami „z ostatniej chwili” o wojnie w Ukrainie, suszy w Afryce, kolejnym голу Lewandowskiego, marszu wolności, a do nich dołączają informacje na temat dalszych losów bohaterów aktualnie wyświetlanego w telewizji serialu o sultanie Sulejmanie. Wynika stąd, że jedną z własności jednoczesności jest skompresowanie czasu, uzyskiwane dzięki nowym technologiom komunikacji, pozwalającym na szybkie i wybiórcze łączenie informacji o różnych wydarzeniach rozpiętych w czasie, stosownie do potrzeb i celów uświadomionych przez ich odbiorcę – indywidualnie lub w procesie intersubiektywnego nadawania znaczeń artefaktom kultury. Tym samym odpowiadające czasowi z rzeczywistości przed-wirtualnej „tradycyjne” orientacje temporalne: retrospektywna, prezentystyczna i prospektywna, tracą rację bytu, wyeliminowane przez dynamicznie zmieniające się kompozycje patchworkowych równoczesności. W istocie odzwierciedlają one mentalne kompozycje temporalne ich twórców – w pewnym sensie brikolerów, którzy z umieszczonych w różnych czasach zdarzeń tworzą intelektualne brikoláže (Berry, 2006) – kompozycje o dowolnej temporalnie trwałości obejmującej zakresy od przeblysku chwili po dłużej trwające czaso-kresy.

Do kolejnej własności czasu wirtualnego zaliczany jest beczasowy czas przejawiający się w nie-sekwencyjności temporalnej produktów kultury. Jako przykłady owej beczasowości można tu podać: złane w jedno zdarzenia i wieczne, i ulotne, albo też pojawianie się wartości tylko nazywanych ponadczasowymi, gdyż w istocie znaczącymi tyle, ile trwają w tej oto chwili (Castells, 2011). W wirtualnym wymiarze linearnosc i cykliczność czasu przed-wirtualnego stają się przeszkodami, na przykład w odbiorze hipertekstów multimedialnych; w nich bowiem brak ciągłości semantycznej okazuje się zamierzonym działaniem autora dążącego do uzyskania efektu zagubienia czytelnika (użytkownika). W tej sytuacji w jego lekturze – bardziej od numeracji stron lub wykazu rozdziałów w spisie treści sugerujących kolejność ich czytania – przydatna okazuje się mapa odzwierciedlająca połączenia podejmowanych zagadnień, ponieważ przyspiesza ona dostrzeganie zachodzących pomiędzy nimi relacji w dowolnym momencie pracy z tekstem: przed przystąpieniem do lektury, w jej trakcie albo po jej zakończeniu. Inną przyczyną zakłóceń w sekwencyjnym porządku może być jego niecelowe zaburzenie, prowadzące do przypadkowej nieciągłości czasu. Zarówno jednoczesność, jak

i beczasowość ilustrują zachodzące w przestrzeni przepływów zjawisko rozpuszczania czasu, do którego dochodzi na skutek naruszenia sekwencji zdarzeń lub wprowadzenia chaosu, czego konsekwencji jednostki budujące społeczeństwo sieciowe doświadczają jako wiecznej ulotności temporalnej (Castells, 2011).

Zaistnienie beczasowego czasu staje się możliwe (we wspomnianej już) tzw. przestrzeni przepływów, czyli przestrzeni społecznej utworzonej przez układ wielokierunkowych powiązań ludzi i organizacji (Komornicki, 2022). Ta przestrzeń, wykreowana przez społeczeństwo sieciowe połączone aterytorialną siecią komunikacji i wymiany informacji pomiędzy podmiotami rozproszonymi w całym świecie (Juza, 2013), dzięki Internetowi nieustająco samopodtrzymuje się. Tym niemniej w dowolnie wybranym momencie łączność może zostać zakończona albo dlatego, że taką decyzję podjęła przynajmniej jedna ze stron, albo z powodu jej zerwania na skutek usterek technicznych; potem może ona być ponownie nawiązana nawet z wieloma użytkownikami równocześnie bądź już nigdy nie być kontynuowana.

Czas w rzeczywistości hybrydalnej

Nową quasi-realność, która w przestrzeni przepływów powstaje z zespolenia rzeczywistości realnej z wirtualną, cechuje nieustające zmienianie się implikowane ich wzajemnym oddziaływaniem na siebie (Jaskuła, 2022). Porównując dynamikę niekończącego się tworzenia świata wirtualnego i jego samoformułowania (przy zróżnicowanym udziale człowieka) ze względną stałością struktur świata realnego, wymiar hybrydalny można odebrać jako przestrzeń chaosu. W tej rzeczywistości hybrydalnej czas odzwierciedla jej złożoność i nieprzewidywalność, przedstawiając się uwikłanemu węć człowiekowi albo będąc przez niego wykreowanym jako temporalny kolaż (patchwork) powiązanych ze sobą czasów: pierwotnego (natury), kultury zegara, beczasowości, skompresowanej jednoczesności. To kompozycja o zmieniającym się natężeniu składowych, z możliwością multiplikowania jednych i chwilowego marginalizowania innych, bez początku, bez końca, bez żadnej sekwencji cechującej ów migotliwy amalgamat. Nie znaczy to, że zostaje zniesiona typowa dla temporalności przed-wirtualnej linearność orientacji retrospektywnej, prezentystycznej i prospektywnej, gdyż czas hybrydalny nie neguje żadnych form czasu, natomiast wybiórczo je włącza i wyłącza („przełącza”), przenosząc człowieka w różne ramy temporalne i przestrzenne. „Wędrując” swobodnie między rzeczywistościami, może on, przykładowo, przemieszczać się od teraźniejszości po beczasowy czas, by za chwilę znaleźć się w przeszłości.

Znamienne natomiast jest to, że wraz z jego translokowaniem się z realu do wymiaru wirtualnego dochodzi do transmisji temporalnych orientacji z rzeczywistości, włącznie z preferowanym czasem liniowym, elementami czasu natury czy kultury zegara. Równocześnie ich zasymilowanie okazuje się czynnikiem utrudniającym mu zaakceptowanie beczasowego czasu (Castells, 2011).

Ostatecznie jednak owa trudność wydaje się nie zrażać ludzi przed przenoszeniem się do alternatywnej rzeczywistości świata wirtualnego, gdyż – jak wynika z raportu „Digital 2023. Global Overview Report ...” (2023) – na świecie średnio człowiek spędza w Internecie codziennie 6,37 godz., w tym w mediach społecznościowych 2,31 godz. (3,11 godz. przeznaczają na nie kobiety w wieku 16–24 lat). W Polsce dziennie na Internet osoba przeznaczą 6,42 godz., w tym 2,02 godz. na social media. Jeśli uwzględnić, że w kraju z Internetu korzysta 88,4% obywateli, w tym z social mediów 66,3% (na świecie 5,16 bilionów użytkowników z Internetu, z czego 4,76 bilionów z mediów społecznościowych), wówczas te wybiórczo przywołane dane dają wyobrażenie o ilości czasu spędzanego w „wirtu-realnej” przestrzeni pomiędzy bytami. Ukazują też wybory ludzi, jakich oni dokonują, zarządzając czasem własnym.

Decyzje o tym, jaką część życia oddać wymiarowi wirtualnemu, a jaką zachować na realne przebywanie w realnym wymiarze, nie są proste, ponieważ z jednej strony rzeczywistość hybrydalna otwiera dotychczas nieznaną perspektywę, ale i też z drugiej, nie eliminuje zagrożeń – i tych już ugruntowanych, i nowych. Do korzyści oraz pozytywnie wartościowych perspektyw zaliczyć można nigdy wcześniej nieistniejące rozwiązania w zakresie zarządzania czasem (własnym, instytucji, innych ludzi), sprzyjające warunki nawiązywania kontaktów w dowolnym momencie czasu zegarowego i równie szybko ich przerywania, naznaczającego hybrydalne relacje międzyludzkie rysem efemeryczności i emocjonalnej nietrwałości. Co więcej, niebywale szerokie spektrum możliwości kierowania swoim czasem w nowej, bo poszerzonej o wymiar wirtualny przestrzeni, może prowadzić do zatopienia się w życiu bez czasu. W opisie Juliana Barboura (2018) są nim takie chwile (lub tylko momenty) aktualne, które okazują się znacznie bardziej ciekawe niż inne, pozwalające ponadto, między innymi, na całkowite zatopienie się w nich w poczuciu oderwania od rzeczywistości życia. Mogą one dotyczyć, na przykład, sytuacji kontemplacji dzieł sztuki – utworu muzycznego albo obrazu, lektury powieści, bądź też przeniesienia się całym sobą w świat gry wirtualnej. Tę doznania nie sposób zaplanować, gdyż pojawia się spontanicznie czy to jako chwila niezwykłego szczęścia, czy bezgranicznej rozpaczki, smutku, odrętwienia. Choć jednostka pozornie w tym momencie trwa w bezruchu (fizycznym oraz temporalnym), mentalnie odbywa wędrówkę

(w osobie własnej lub awatara) na osi czasu ku przeszłości lub przyszłości, adekwatnie do fabuły utworów *science fiction*. Ta niezwykła niby-aktualna chwila to w pewnym sensie odmiana własnej, osobistej teorii względności, w której człowiek jest niczym i wszystkim zarazem; niczym, gdyż osobiście nie jest postacią z dzieła sztuki (gry), ale i też wszystkim – ponieważ doznaje usytuowania w centrum wszechświata, w tym jego punkcie, który teraz jest nim samym i z perspektywy którego (tego punktu) uczestniczy w realno-iluzorycznym istnieniu kosmosu. Jak pisze J. Barbour:

C'est moi. (...). Nieśmiertelność jest tutaj. Naszym zadaniem jest ją rozpoznać. Niektóre chwile aktualne są nieopisanie ekscytujące i piękne. Przebywanie w nich jest największym darem (2018, s. 535).

W opozycji do chwil przeżywanych w poczuciu wyalienowania z rytmu codzienności choćby na chwilę sytuuje się kontrastowe odczucie dyktatury czasu – konsekwencji uwikłania człowieka w tempo narzucone przez dwu dominujących „decydentów”: po pierwsze – przez świat zewnętrzny, np. instytucje wyznaczające terminy rozliczania się jednostek lub zespołów z wykonanych zadań, albo przez osoby kierujące projektami wymagającymi realizacji w określonym czasie; po drugie – przez podmiot narzucający terminy samemu sobie. Warto zaznaczyć, że choć opresyjności czasu człowiek w świecie realnym zaczął doświadczać już w epoce rewolucji przemysłowej, do jej zintensyfikowania doszło wraz z wprowadzeniem nowych technologii, umożliwiających szersze, bo o zasięgu globalnym, zastosowanie oddziałującej normatywnie kultury zegara. Tym samym wraz z rozwojem technologii informacyjnych z realu do świata hybrydalnego został przeniesiony reżim wydajności i terminowości oraz kontroli, skutkujący poczuciem przeciążenia, a w konsekwencji gorszą kondycją zdrowotną człowieka (zaburzenia snu, depresja, choroby układu krążenia – zazwyczaj lekceważone z powodu braku czasu na wizytę u lekarza), który wydaje się wypierać mentalnie przestrożę Rüdiger Safranski’ego: „Nie pożyje długo, kto uparcie żyje wbrew własnemu czasowi swojego ciała” (2017, s. 146).

Powszechnie i często powtarzane przez wiele osób stwierdzenie: „Nie mam czasu” oznacza, że czas posiada te osoby i są one jego niewolnikami, biernie mu podporządkowanymi zarówno w obrębie aktywności zawodowej (edukacyjnej), jak i poza nią (Bales, 2019; Groenwald, 2020). Ów stan uwikłania w sieć temporalnych zależności pętających jego wolną wolę i możliwość samostanowienia nie musi być jednak ostateczny i nieusuwalny. Zmiana okazuje się możliwa, ale pod kilkoma warunkami: 1) uświadomienia przez podmiot faktu podlegania przemocy symbolicznej, w której narzędziem przymusu jest czas; 2) dostrzeżenia w tej przemocy

symptomów zniewolenia; 3) podjęcia działań: (a) wobec siebie samego w celu uzyskania większej kontroli nad własnym życiem; (b) wobec Drużego, polegających na niewykorzystywaniu czasu jako instrumentu sprawowania nad nim władzy; 4) zrozumienia, że wyzwalenie jest procesem, nie wydarzeniem (Safranski, 2017; Filek, 2002).

Zakończenie

Przed człowiekiem, dla którego jeszcze do niedawna cechą otaczającego świata była jego niemal materialna uchwytność, a wydarzenia w nim zachodzące mógł porządkować liniowo od przeszłych przez terażniejsze po przewidywane w przyszłości, świat wirtualny odsłonił nowe możliwości postrzegania i doświadczania czasoprzestrzeni. W obrębie temporalności „zdetronizował” dominujący model trójdzielności czasu wprowadzeniem jednoczesności implikowanej wieloczasem i czasem beczasowym, odsłaniając tym samym przed podmiotem swoistą temporalną utopię. W hybrydalnej przestrzeni przepływów próby jej urzeczywistnienia – dokonywane na drodze wiązania oraz przenikania odmian czasu – napotykają jednak trudności, choćby z powodu doświadczanych przez człowieka wieloaspektowych ambiwalencji (Korporowicz, 2022) jako niemal immanentnie wpisanych w tę przestrzeń przeciwstawięństw o proveniencji:

- ontologicznej – linearny czas trójwymiarowej przestrzeni *vs* czas migotliwego, szybkozmiennego bytu (Koczanowicz, 2009);
- epistemologicznej – czas chronometryczny *vs* temporalna niewymierność (Hawking, 2015);
- aksjologicznej – szacunek dla wartości *vs* ich deficyt (Łuczyszyn i Śledzińska, 2022);
- antropologicznej – możliwość zarządzania czasem *vs* czas zarządzający człowiekiem (Groenwald, 2021).

Zauważyć można, że przywołane przykłady temporalnych polaryzacji świata hybrydalnego korespondują z teoretycznymi koncepcjami nowej rzeczywistości konstruowanymi na fundamencie Kuhnowskich (2001) założeń paradygmatycznych. Ich dychotomiczność może implikować doświadczanie przez człowieka dylematów, niekiedy odbieranych – z racji trudności w ich rozstrzygnięciu – w kategoriach sytuacji bez wyjścia (Chyrowicz, 2008). Funkcjonując na co dzień w przestrzeni przepływów i przemieszczając się w różne wymiary czasoprzestrzeni, prócz temporalnej dwoistości, w tym utopii *vs* dystopii, doświadcza on jednak również innych odmian czasu, między innymi: przyrody (pierwotnego), kultury zegara, jednoczesności, czasu beczasowego. Wplatając je w podejmowane aktywności, tworzy swoiste temporalne kolaże.

BIBLIOGRAFIA

- Augé, M. (2010). *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, tłum. R. Chymkowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bales, K. (2019). *Jednorazowi ludzie. Nowe niewolnictwo w gospodarce światowej*, tłum. A. Dzierżogowska. Gdańsk: Wydawnictwo w Podwórku.
- Barbour, J. (2018). *Koniec czasu. Nowa rewolucja w fizyce*, tłum. T. Lanczewski. Kraków: Wydawnictwo Copernicus Center Press.
- Berry, K.S. (2006). Research as Bricolage. Embracing Relationality, Multiplicity and Complexity. W: K. Tobin i J.L. Kincheloe (red.), *Doing Educational Research. A Handbook*. Rotterdam/Taipei: Sense Publisher, 77–110.
- Castells, M. (2011). *Spółczesność sieci*, tłum.: M. Marody, K. Pawluś, J. Stawiński, S. Szymański. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chyrowicz, B. (2008). *O sytuacjach bez wyjścia w etyce*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- DIGITAL 2023: Global Overview Report. The essential guide to the world's connected behaviours. Pozyskano z: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report>. Digital 2023: Global Overview Report — DataReportal – Global Digital Insights (dostęp: 20.06.2023).
- Elias, N. (2017). *Esej o czasie*, tłum. A. Łobożewicz. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Filek, J. (2002). *Filozofia jako etyka*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Groenwald, M. (2020). Czas w uczeniu się. Analiza krytyczna perspektywy obiektywistycznej. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 48(1), 7–17. DOI: 10.26881/pwe.2020.48.01
- Groenwald, M. (2021). Czas w pracy nauczyciela. O problematyczności zarządzania nim. W: J.L. Pękała i K. Białożył-Wielonek (red.), *Obszary (nie)pewności w pracy współczesnego nauczyciela*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 57–69.
- Hawking, S. (2015). *Krótką historia czasu. Od wielkiego wybuchu do czarnych dziur*, tłum. P. Amsterdamski. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Jaskuła, S. (2012). Symbioza i odrębność dwóch światów. *Politeja. Pismo Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 2/2 (20/2), 43–60.
- Jaskuła, S. (2021). Hybrydalna wędrówka między wymiarami. *Journal of Modern Science*, 1/46/2021, 41–55. DOI: 10.13166/JOMS.ISSN.1734-2031
- Jaskuła, S. (2022). Rzeczywistość hybrydalna. W: S. Jaskuła (red.), *Rzeczywistość hybrydalna. Pomiędzy bytami*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 13–32. DOI: 10.12797/9788381388337.01.
- Juza, M. (2013). Przestrzeń społeczna w dobie Internetu: globalna sieć komunikacyjna, przestrzeń wirtualna czy część życia codziennego? *Studia Socjologiczne*, nr 4(211), 103–124.

- Koczanowicz, L. (2009). *Polityka czasu. Dynamika tożsamości w postkomunistycznej Polsce*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Komornicki, T. (2022). Europejska i polska przestrzeń przepływów. Pozy-skano z: https://journals.pan.pl/Content/124716/PDF/20-23_Komornicki_pol.pdf. DOI: 10.24425/academiaPAN.2022.142512.
- Korporowicz, L. (2022). Ambiwalencje kulturowych hybrydyzacji. W: S. Jaskuła (red.), *Rzeczywistość hybrydalna. Pomiędzy bytami*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 53–74. DOI: 10.12797/9788381388337.03
- Korzeniecka-Bondar, A. (2018). *Codzienny czas w szkole. Fenomenograficzne studium doświadczeń nauczycieli*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kuhn, T. (2001). *Struktura rewolucji naukowych*, tłum. H. Ostrołęcka. Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Aletheja.
- Leszniewski, T. (2010). Doświadczenie czasu w procesie konstruowania tożsamości jednostki. W: K.T. Konecki i A. Kacperczyk (red.), *Procesy tożsamościowe. Symboliczno-interakcyjny wymiar konstruowania ładu i nieładu społecznego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 67–86.
- Łucyszyn, J. i Śledzińska, K. (2022). Aksjonormatywne dylematy świata hybrydalnego. W: S. Jaskuła (red.), *Rzeczywistość hybrydalna. Pomiędzy bytami*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 33–52. DOI: 10.12797/9788381388337.02.
- Safranski, R. (2017). *Czas. Co czyni z nami i co my czynimy z niego*, tłum. B. Baran. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik
- Szadura, J. (2017). *Czas jako kategoria językowo-kulturowa w polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
- Szulakiewicz, M. (2011). *Czas i to co ludzkie. Szkice z chronozofii i kultury*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Tarkowska, E. (1992). *Czas w życiu Polaków. Wyniki badań, hipotezy, impresje*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii.
- Tarkowska, E. (1996). *O czasie, politykach i czasie polityków*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Filozofii i Socjologii.
- Wiśniewska-Kin, M. (2013). *Dominacja a wyzwolenie. Wczesnoszkolny dyskurs podręcznikowy i dziecięcy*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Maria Groenwald – prof. dr hab., kierownik Katedry Pedagogiki Przed-szkolnej i Wczesnoszkolnej Wydziału Studiów Edukacyjnych Akademii Ateneum w Gdańsku. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół dydaktyki ogólnej, pedagogiki szkolnej i przedszkolnej oraz pedeutologii. Autorka szeregu opracowań związanych z tą tematyką, m.in. książek: *Etyczne aspekty egzaminów szkolnych; Nauczycielskie decydowanie. Rekonstrukcja znaczeń*.

